

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

Bakı Dövlət Universiteti

5710.01 – Türk dilləri

**ixtisası üzrə fəlsəfə doktoru proqramı əsasında doktorluq
imtahanı üçün**

P R O Q R A M

**Bakı Dövlət Universitetinin Filologiya
fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə
təvsiyə edilmişdir (2023-cü il 14 fevral 06
saylı protokol)**

BAKİ -2023

Tərtib edənlər: **Məmmədov Məhərrəm Əvəz oğlu**
filologiya elmləri doktoru, professor

Qızılgül Ağəli qızı Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Mövzular və onların məzmunu

1. Türk dillərinin tarixi. Türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələləri: ən qədim, qədim, orta və yeni türk dövrü.

Ən qədim türk dövrü (e.ə. IV minillik-b.e. V əsri). Dövrün xarakterik fərqləndirici xüsusiyyətləri.

Ən qədim türk dövrünün Altay mərhələsi (e.ə IV-II minilliklər). Altay mərhələsinin xarakterik xüsusiyyətləri. Altayşünaslıq fərziyyəsi: mahiyyəti, tərəfdarları və ələhdarları. Türk-monqol, türk-tunqus-mancur, türk-yapon, türk-Koreya dil əlaqələri. Ural-Altay fərziyyəsi: mahiyyəti və perspektivləri. Nostratik və Avrasiya dilləri fərziyyələri. Türk xalqlarının qədim dil əlaqələri: 1) türk və Amerika hinduları dil əlaqələri; 2) türk-dravid dil əlaqələri; 3) türk-İber-Qafqaz dil əlaqələri; 4) türk-Şumer (Ön Asiya) dil əlaqələri; 5) türk-etrusk dil əlaqələri.

Ən qədim türk dövrünün hun mərhələsi (e.ə. I minillik - b.e. V əsri). Bu mərhələnin xarakterik xüsusiyyətləri. Böyük Hun imperiyası. Bu mərhələyə aid tarixi mənbələrdə (Çin, Tibet, yunan-Roma, Suriya, İran) qorunan məlumatlar.

Qədim türk dövrü (VI-X əsrlər). Dövrün xarakterik xüsusiyyətləri. Göytürk, Uyğur, Qırğız, Kimək, Türgeş, Avar, Bulqar və Xəzər xaqanlıqları barədə məlumat. Qədim türk dövrünə aid yazılı abidələr. Qədim türk dilinin ləhcələri: 1) oğuz-qıpçaq ləhcəsi; 2) uyğur ləhcəsi; 3) bulqar ləhcəsi.

Orta türk dövrü (XI-XV əsrlər). Dövrün xarakterik xüsusiyyətləri. Orta türk dövründə mövcud olmuş türk dövlətləri: Qaraxanlı, Qəznəli, Səlcuqlu, Səfəvi, Osmanlı və başqaları. Bu dövrə aid yazılı abidələr haqqında məlumat. Ümumtürk ədəbi dilinin lokal variantları: 1) şərq variantı, yaxud xaqaniyyə

türkcəsi; şimal-şərq variantı, yaxud xarəzm qıpçaqcası; 3) qərb variantı, yaxud oğuz türkcəsi; 4) bulqar variantı.

Yeni türk dövrü (XVI-XXI əsrlər). Dövrün xarakterik xüsusiyyətləri. Müasir türk xalqlarının formalaşması.

2. Türk dillərinin quruluşu. Dillərin genetik və tipoloji təsnifi. Türk dillərinin dünya dilləri içərisində yeri. Türk dillərinin vahid qrammatik quruluşa və ümumi lüğət fonduna malik olması.

Türk dillərinin fonetik quruluşu. Türk dillərində saitlər. İlk və sonrakı uzanma. Fərinqal saitlər. Türk dillərində sait əvəzlənmələri. Türk dillərində samitlər. Samit əvəzlənmələri. Rotasizm və lambdaizm hadisəsi. Ahəng qanunu və onun ayrı-ayrı türk dillərində təzahürü. Praturk saitlər və samitlər sisteminin bərpası problemləri. Sözü və hecanın quruluşu. Vurğu və onun yeri.

Türk dillərinin leksik quruluşu. Əsas lüğət fondu və lüğət tərkibi. Türk dilləri leksikasının təsnifi prinsipləri. İntegral və diferensial leksika. Xalis türk mənşəli sözlər və alınmalar. Leksik-semantik söz qrupları. Ayrı-ayrı türk dillərinin lüğət tərkibində özünü göstərən fərqlər. Türk dillərində söz yaradıcılığı prosesi.

Türk dillərinin morfoloji quruluşu. Morfologiya qrammatikanın tərkib hissəsi kimi. Morfologiyanın öyrəndiyi problemlər. İltisafilik. Kök və şəkilçi problemi. Türk dillərində söz köklərinin xarakteristikası. Türk dillərində şəkilçilər. Sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilər. Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri. Əsas və köməkçi nitq hissələri. Qrammatik kateqoriyalar.

Türk dillərinin sintaktik quruluşu. Tabelilik və tabesizlik əlaqəsi. Söz birləşmələrinin tipləri. Mürəkkəb cümlə problemi. Söz sırası. Cümlənin aktual üzvlənməsi.

3. Türk dillərinin öyrənilməsi tarixi. Türk dillərinin öyrənilməsi tarixi və təsnifi

XIX əsrə qədər türk dillərinin öyrənilməsi. Lüğətlər və müqayisəli qrammatikalar. Tarixi-müqayisəli dilçiliyin yaranması. Türk dillərinin XIX əsrdə öyrənilməsi. XIX əsrdə Rusiyada türkoloji tədqiqlər. Türk dillərinin Avropada öyrənilməsi (M.Kazımbəy, V.V.Radlov, F.E.Korş, N.F.Katanov, H.Halevi, A.Kun və b.).

Türk dillərinin XX əsrdə öyrənilməsi: 1) türk dillərinin fonetik quruluşunun öyrənilməsi; 2) türk dillərinin leksik quruluşunun öyrənilməsi; 3) türk dillərinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi; 4) türk dilləri dialektlərinin öyrənilməsi; 5) qədim və orta türk dövrü abidələrinin öyrənilməsi.

Azərbaycanda türk dillərinin öyrənilməsi tarixi

4. Türk dillərinin təsnifi. Türk dillərinin təsnifi prinsipləri: coğrafi prinsip (N.N.Berezin, V.V.Radlov, N.F.Katanov, K.Menqes və b.); tarixi prinsip (S.Y.Malov); fonetik-qrammatik prinsip (N.A.Samoyloviç, T.Banquoğlu). Türk dillərinin təsnifində "xalac qrupu" problemi. Mövcud təsniflərin kəsir cəhətləri. Türk dillərinin təsnifi zamanı türk dillərinin tarixinin türk xalqlarının tarixi ilə üzvi sürətdə bağlılığını nəzərə almağın zəruriliyi (N.A.Baskakovun təsnifi). Türk dillərinin F.R.Zeynalov tərəfindən təsnifi

5. Oğuz qrupu türk dilləri. Oğuzların tarixi haqqında məlumat. Ümumoguz abidələri. Bu qrupu səciyyələndirən fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər.

Azərbaycan dili. Azərbaycan xalqının formalaşması. Azərbaycanlıların inkişaf tarixinin əsas mərhələləri. Azərbaycan dilinin formalaşması. Azərbaycan ədəbi dili və dialekt sistemi, Azərbaycan dilinin yazılı abidələri. Azərbaycan dilini digər oğuz dillərindən fərqləndirən fonetik, leksik və qrammatik

xüsusiyyətlər. Azərbaycan dilində qıpçaq elementləri. Azərbaycan dilinin tədqiqatçıları.

Türkmən dili. Türkmənlərin tarixi barədə məlumat. Türkmən xalqının formalaşması. Türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri (Bayram xan, Azadi, Məhtimqulu və b.). Türkmən dilinin yazılı abidələri. Türkmən eposu "Koroğlu". Türkmən ədəbi dilinin formalaşması. Türkmən dilinin dialekt sistemi. Bu dili digər oğuz dillərindən fərqləndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Türkmən dilinin tədqiqatçıları.

Türk dili. Türklərin tarixi haqqında ümumi məlumat. Türk xalqının formalaşması. Türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri. Türk dilinin formalaşması. Bu dilin yazılı abidələri. Müasir türk ədəbi dili və dialekt sistemi. Özləşmə (purizm) hərəkəti: üstün və kəsir cəhətləri. Türk dilini digər oğuz dillərindən fərqləndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Türk dilinin tədqiqatçıları.

Qaqauz dili. Qaqauzların tarixi haqqında ümumi məlumat. Qaqauz xalqının formalaşması. Qaqauz dilinin formalaşması. Qaqauz ədəbi dili və dialekt sistemi. Qaqauz folkloru. Qaqauz dilinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Qaqauz dilinin tədqiqatçıları.

6. Qıpçaq qrupu türk dilləri. Qıpçaqların tarixi haqqında məlumat. Qıpçaq abidələri. Qıpçaq dillərinin səciyyəvi fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri.

Qazax dili. Qazaxların tarixi haqqında məlumat. Qazax xalqının formalaşması. Qazax ədəbi dilinin yaranması. Qazax folkloru. Qazax ədəbiyyatının nümayəndələri. Qazax dilinin dialekt sistemi. Qazax dilini digər qıpçaq dillərindən fərqləndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Qazax dilinin tədqiqatçıları.

Qaraqalpaq dili. Qaraqalpaqların tarixi haqqında məlumat. Qaraqalpaq tarixi haqqında məlumat. Qaraqalpaq folkloru. Qaraqalpaq dilinin formalaşmasında karluq, oğuz dillərinin rolu. Qaraqalpaq ədəbi dilinin yaranması. Bu dilin dialekt sistemi. Qaraqalpaq dilini səciyyələndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətər. Qaraqalpaq dilinin tədqiqatçıları.

Noqay dili. Noqayların tarixi haqqında məlumat. Noqay xalqının və dilinin formalaşması. Noqay ədəbi dili və dialekt sistemi. Bu dili səciyyələndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Noqay dilinin tədqiqatçıları.

Qırğız dili. Qırğızların tarixi inkişaf mərhələləri. Qədim və müasir qırğız dili. Qırğız dilinin formalaşması. Qırğız ədəbi dili və dialekt sistemi. "Manas" epusu. Qırğız dilinə məxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Qırğız dilinin tədqiqatçıları.

Altay dili. Altay xalqının və dilinin formalaşması. Altay ədəbi dili və dialekt sistemi. "Maaday-Kara" epusu. Altay dilinə məxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Altay dilinin dialektləri.

Krım-tatar dili. Krım tatarlarının tarixi haqqında məlumat. Krım-tatar dilinin formalaşması. Bu dilin cənub və şimal dialektləri arasındakı fərq. Krım-tatar folkloru. Bu dilin səciyyəvi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Krım-tatar dilinin tədqiqatçıları.

Tatar dili. Tatar xalqının və dilinin formalaşması. Tatar ədəbi dili və dialekt sistemi. Tatar dilinin yazılı abidələri. Tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri. Bu dilin səciyyəvi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Tatar dilinin tədqiqatçıları.

Başqırd dili. Başqırd xalqının və dilinin formalaşması. Başqırd ədəbi dili və dialekt sistemi. "Ural Batır" epusu. Başqırd dillinə məxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Başqırd dilinin tədqiqatçıları.

Qaraçay-balkar dili. Qaraçay-balkar xalqının və dilinin formalaşması. Qaraçay-balkar ədəbi dili və dialekt sistemi. Bu

dilə məxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Qaraçay-balkar dilinin tədqiqatçıları.

Qumuq dili. Qumuq xalqı və dilinin formalaşması. Qumuq ədəbi dili və dia lekt sistemi. Qumuq folkloru. Bu dilin səciyyəvi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Qumuq dilinin tədqiqatçıları.

Karaim dili. Karaimlərin tarixi haqqında məlumat. Karaim xalqının və dilinin formalaşması. Karaim dilinin yazılı abidələri. Bu dilin səciyyəvi əlamətləri. Karaim dilinin müasir vəziyyəti və tədqiqatçıları.

8. Karluq qrupu türk dilləri. Karluq və uyğur xalqlarının tarixi inkişaf mərhələləri. Bu qrup dillərə aid qədim yazılı abidələr. Qədim uyğur dili. Xaqaniyyə türkcəsi. Karluq-uyğur qrupunu səciyyələndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər.

Özbək dili. Özbəklərin tarixi haqqında məlumat. Özbək xalqının və dilinin formalaşması. Cığatay dili. Özbək yazılı abidələri. "Alpamış" eposu. Özbək ədəbi dili və dialekti sistemi. Bu dilin səciyyəvi əlamətləri. Özbək dilinin tədqiqatçıları.

Yeni uyğur dili. Uyğurların tarixi haqqında məlumat. Uyğur xalqının və dilinin formalaşması. Uyğur dilinin yazılı abidələri. Uyğur dilinin dialektləri. Bu dilin səciyyəvi əlamətləri. Uyğur dilinin tədqiqatçıları.

Salar dili. Salarların tarixi haqqında məlumat. Salar dilinin formalaşması. Bu dilin müasir vəziyyəti. Salar dilinin səciyyəvi əlamətləri. Salar folkloru. Salar dilinin tədqiqatçıları.

Sarı uyğur dili. Sarı uyğurların tarixi haqqında məlumat. Bu dilin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Sarı uyğur dilinin tədqiqatçıları.

9. Uyğur-oğuz qrupu türk dilləri. Uyğur-oğuz qrupu türk dillərinin fərqləndirici əlamətləri.

Tuva dili. Tuva dilinin formalaşması. Tuva ədəbi dili və dialekti sistemi. Tuva folkloru. Bu dilə məxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Tuva dilinin tədqiqatçıları.

Xakas dili. Xakas dilinin formalaşması. Xakas folkloru. Bu dilin səciyyəvi fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri. Xakas dilinin tədqiqatçıları.

Tofalar dili. Tofalar dilinin formalaşması. Tofalar folkloru. Bu dilin səciyyəvi xüsusiyyətləri. Tofalar dilinin tədqiqatçıları.

Şor dili. Şor dilinin formalaşması. Şor folkloru. Şor ədəbi dilinin olmaması. Bu dilə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlər. Bu dilin tədqiqatçıları.

Baraba tatarlarının dili. Bu dilin formalaşma tarixi. Ədəbi dilin olmaması. Baraba tatarlarının dilinə məxsus səciyyəvi əlamətlər. Bu dilin tədqiqatçıları.

Çulım tatarlarının dili. Bu dilin fərqləndirici xüsusiyyətləri.

10. Türk dillərinin bulqar qrupu və yakut dili

Bulqarların tarixi haqqında məlumat. Türkologiyada "bulqar" problemi. Bulqar qrupunda oğuz, qıpçaq dilləri elementləri. Qədim bulqar abidələri. "Şan qızı" dastanı. Bulqar dillərinin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri.

Çuvaş dili. Çuvaşların tarixi haqqında məlumat. Çuvaş xalqının və dilinin formalaşması. Bu dilin fin-üqor dilləri ilə əlaqəsi. Çuvaş folkloru. Çuvaş dilinin yazılı abidələri. Çuvaş ədəbi dili və dialekti sistemi. Çuvaş dilini fərqləndirən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər. Çuvaş dilinin tədqiqatçıları.

Yakut dili. Yakutların tarixi haqqında məlumat. Yakut xalqının və dilinin formalaşması. Bu dilin monqol və tunqus-mancur dilləri ilə əlaqəsi. Yakut folkloru. Yakut ədəbi dili və dialekt sistemi. Yakut dilinin səciyyələndirən fonetik, leksik və qrammatik əlamətlər. Yakut dilinin tədqiqatçıları.

11. Müasir türkologiyanın aktual problemləri. Qədim və müasir türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun təsviri. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli planda araşdırılması. Pratürkün bərpası problemləri. Türk dillərinin tipoloji planda öyrənilməsi. Türk dillərinin areal dilçilik baxımından öyrənilməsi. Türk xalqlarının qədim dil əlaqələrinin öyrənilməsi.

Türk dillərinin riyazi üsullarla tədqiqi. Türk mətninin riyazi təhlili. Elmi-texniki tərəqqi və türk dillərinin modelləşdirilməsi problemi. Maşın dili və maşın tərcüməsi.

Ortaq türk dilinin yaradılması məsələsi. Türk dillərindən birinin ortaqlıq dil seçilməsi. Ortaq türk dili süni dil kimi.

12. Türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbalar. Türk yazısının tarixi. Türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbalar barədə məlumat. 1. Qədim türk əlifbaları: run, soqđ, uyğur, mani, Suriya, yunan, yəhudi, Tibet, brahma, passe-pa əlifbaları; 2. Ərəb qrafikalı türk əlifbaları; 3. Latın qrafikalı türk əlifbaları; 4. Kiril qrafikalı türk əlifbaları.

13. Qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi tarixi

Qədim türk yazılı abidələrinin aşkar edilməsi və araşdırılması. Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələr barədə ilkin məlumatlar. XIX əsrdə qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrə marağın artması. Abidələrin atlaslarının nəşri. Abidələrin müxtəlif xalqlara aid edilməsi. Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrin oxunması. Bu sahədə V.Tomsen və V.V.Radlovun xidmətləri. Yeni abidələrin aşkar edilməsi.

Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrin elmi əsasda öyrənilməsinin birinci mərhələsi (1884-1920). Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrin öyrənilməsinin ikinci mərhələsi (1920-1960). Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrin öyrənilməsinin üçüncü mərhələsi (1960-cı ildən sonra).

Qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış abidələrin Azərbaycanda öyrənilməsi. Bu əlifba ilə yazılmış abidələrin yazılış tarixi barədə mübahisələr. Digər əlifbalarla (uyğur, mani, soqđ, Suriya, Tibet, brahma, yunan və s.) yazılmış qədim türk abidələrinin öyrənilmə tarixi.

Uyğurlar. Uyğur abidələrinin öyrənilməsinin birinci mərhələsi - abidələrin toplanması dövrü (1820-1900). Uyğur

abidələrinin öyrənilməsinin ikinci mərhələsi (XX-XXI əsrlər). Abidələrin toplanması, nəşri, tədqiqi.

Azərbaycanda uyğur abidələrinin öyrənilməsi.

14. Qədim türk yazılı abidələrinin təsnifi.

Qədim türk yazılı abidələri müxtəlif prinsiplərlə təsnif olunur: a) coğrafi prinsip; b) tarixilik prinsipi; c) əlifba prinsipi; ç) janr və məzmun prinsipi; d) material prinsipi; e) mənsubiyyət prinsipi.

15. Qədim türk yazılı abidələrinin məzmunu

1. Oğuz abidələri (Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Küli çor, Ongin, İhe-Ashete, Hoyto-temir, Üçüncü Orxon abidəsi) barədə məlumat.

2. Qırğız abidələri. Yenisey, Lena-Baykal və Talas hövzəsində tapılmış 180-dən çox kiçik abidə və Şimali Monqolustandakı Suci abidəsi barədə məlumat.

3. Uyğur abidələri: 1. Run əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələri (Moyun çor, Terxin, Tes, Karabalsaqun, "İrk bitik", Fərqanə abidələri) barədə məlumat; 2. Uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr: a) mani dini məzmunlu abidələr: Aprin çor tiginin poeziyası, "Xuastuanift", "İki yıldıız nom", "Bögü xan şərəfinə abidə" haqqında məlumat; b) budda dini məzmunlu abidələr. "Altun yaruk", "Syuan Tszyanın bioqrafıyası", "Səkkiz yükmək", "İblis Atavaki haqqında hekayət" və digər abidələr barədə məlumat. Sıngu Seli Tudunun yaradıcılığı; c) xristian dini məzmunlu abidələr. "İncil"dən tərcümələr barədə məlumat. "Cadugərlərin sitayışı" abidəsi; 3. Mani əlifbası ilə yazılmış abidələr barədə məlumat; 4. Uyğur hüquq sənədləri.

16. Qədim türk dilinin fonetikasi Qədim türk dilinin fonetikasının araşdırılmasının əhəmiyyəti. Qədim türk dilində sait

fonemlər. Ə foneminin varlığı barədə mübahisələr. Qədim türk dilində sait səslərin keyfiyyət xüsusiyyətləri (anlautda, inlautda, auslautda). Qalın və incə saitlər. Dodaqlanan və dodaqlanmayan saitlər. Açıq və qapalı saitlər. Qədim türk dilində sait səslərin kəmiyyət xüsusiyyətləri: qısa və uzun saitlər. İlkın uzanma. Qədim türk dilində uzun saitlərin varlığı.

Qədim türk dilində samit fonemlər. Samit səslərin keyfiyyət xüsusiyyətləri: artikulyasiyaya görə; əmələ gəlmə yerinə görə. Samit səslərin özəllikləri: anlautda, inlautda, auslautda. s-ş pereboyu.

Qədim türk dilində ahəng qanunu. Saitlərin ahəngi: dodaq və damaq ahəngi. Dodaq və damaq ahənginin pozulması. Samitlərin ahəngi. Kombinatorika. Fonetik hadisələr. Səs keçidləri. Qədim türk dilində vurğu. Qədim türk dilində heca və onun növləri.

17. M.Füzulinin dili

Azərbaycan ədəbi dili tarixində Füzuli mərhələsi. Füzulinin şeir dilində bədii üslubun klassik təzahürünün aparıcılığı. Füzulinin sözə münasibəti. Füzuli dilində forma və məzmun vəhdəti. Nitqləndirmə və fərdiləşdirmə Füzuli dilinin aparıcı dil-üslub təzahürü kimi. Təsəvvüf fəlsəfəsinin aparıcı nümayəndisi olan Füzulinin elmi-fəlsəfi düşüncə tərzı. Füzuli dilində təçbehləndirmə və onun elmi əsası. Füzuli şeirində alliterasiya, assonans və ritm aparıcılığı. Sözün leksik-semantik təkamülü, çoxmənalılıq və sinonim müvaziliyi. Füzuli dilinin frazem potensialı. Alınmaların milli qəlibdə yerləşdirilməsində Füzuli ustalığı. Füzuli dilinin qrammatik mənzərəsi. İzafət tərkibləri və təyini söz birləşmələri. Təsniif prinsipinə görə ayrılan bütün cümlə növlərinin Füzuli dilində iştirakı. Predikativ əlamətsiz cümlə

tipajları. Füzuli dilində ləffü nəsr üslubi fiquru. Füzuli dilinin xəlqiliyi.

18. M.F.Axundzadənin dilçilik fikirləri.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında M.F.Axundovun rolu. M.F.Axundovun elmi fəaliyyəti. Ədəbi dil norması ilə bağlı tezisləri. Durğu işarələri, orfoqrafiya və orfoepiya haqqında fikirləri. M.F.Axundovun əlifba layihələri. M.F.Axundovun fəlsəfi traktat dili. Termin yaradıcılığı.

19. Əkinçinin dili. Termin yaradıcılığı.

Milli mətbuatın əsasının qoyulması. «Əkinçi»nin nəşri. Publisist üslubun yaranması. Ədəbi dilin funksional məzmun tərəfindəki kəsinin ödənməsi. «Əkinçi»nin dil-üslub mənzərəsi. Lüğət tərkibi. Alınma sözlərdə ərəb və fars sözləri ilə rus və Avropa dil vahidlərinin müvaziliyi. Termin yaradıcılığı. Türk mənşəli terminlər. Qəzetin qrammatik sistemi. Publisist üslub və onun növləri.

20. I Türkoloji qurultay. Müasir ədəbi dil prosesi.

XX əsrin 30-cu illərindən bu günə qədərki Azərbaycan ədəbi dili. Sovet dövründə dil siyasəti və dil quruculuğu. Bədii üslubun dil mənzərəsi. Dilin lüğət tərkibi. Alınmalara münasibət. Alınma sözlərin dilimizin fonetik, leksik və qrammatik sisteminə uyğunlaşdırılması. Əcnəbi leksik vahidlərin kəmiyyət azlığına doğru istiqamətlənməsi. Əcnəbi sözlərin dildən təmizlənməsi uğrunda purizm hərəkatı. Müsbət və mənfi meyllər. Ərəb və fars sözlərinin müqabilinə çıxarılan uğurlu lüğəvi dil nümunələri. I Ümumittifaq Türkoloji qurultayı və onun gündəliyi. Əlifba, imla, termin, tədris metodikası məsələləri.

21. Qrammatik kateqoriyaların tarixi inkişafı

Qrammatik kateqoriyalar və onların növləri. Ümumi və xüsusi kateqoriyalar. Oxşar və fərqli cəhətləri. *Hal*

kateqoriyasının da ümumi qrammatik kateqoriyalar nizamında sıralanması. Arxaikləmiş hallar və arxaikləşmənin əsas səbəbləri. Qramatik və məkani- qrammatik hallar. Hal şəkilçilərində variantlılıq. Oğuz və cağatay elementləri. Arxaikləşmiş hal şəkilçiləri. Ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxan hal şəkilçiləri və bu inkişaf istiqamətini reallaşdıran faktlar.

22. Əvəzlik və onun tarixi inkişafı

Azərbaycan dilində əvəzliyin struktur-semantik inkişafı. Bir nitq hissəsi olaraq əvəzliyin özünəməxsusluğu. Əvəzliyin mənaca növləri. Şəxs əvəzliyinin tarixi fonoformaları və variantlılığı. Variantlılıq təqdim edən şəxs əvəzlilikləri. Dilin arxaik qatında yer alanlar. Şəxs əvəzliliklərinin hallanma sistemi. «Mən» və «biz» şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hallı fonoformalarında qədimlik. Qədim türk dili və klassik ədəbiyyatın dil müqayisəsində ilkin variantların qeydi. *İşarə əvəzliyi* və onun tarixi fonovariantları. Arxaikləşmiş işarə əvəzlilikləri. *Qeyri-müəyyən əvəzliliklər*. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərdə milliləşmə nisbətinin üstünlüyü və onların söz yaradıcılığında iştirakı. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər // inkar əvəzlilikləri paraleli. İnkə əvəzliliklərinin mövcudluğu ətrafında mübahisələr. *Təyini əvəzliliklər*. Təyini əvəzliliklər // qayıdış əvəzliyi paraleli. Qayıdış əvəzliyinin mövcudluğu ətrafında gedən fikir müxtəlifliyi. *Sual əvəzlilikləri*. Variantlılığın aparıcılığı. Sual əvəzliliklərində üçqat paralellik. Bu paralellikdə ən zəif halqa. «H» variantının aparıcılıq qazanması və sabitləşmə tarixi. «Nə» əvəzliyinin semantikasi. Arxaik əvəzliliklər və Azərbaycan dili dialektləri. Əsas nitq hissələinin leksik sualları və sual əvəzlilikləri. Fikir və mülahizələr. Arxaik əvəzliliklər və müasir türk dilləri. Ədəbi dil norması səviyyəsində qorunan əvəzliliklər və qorunmanın əsas səbəbləri.

23. Feilin təsriflənən formalarının tarixi inkişafı

Feilin şəkil kateqoriyası. Feilin *əmr şəkli* və onun tarixi inkişafı. Yaranma düsturu. Feilin əmr şəklində sıfır formatı. Şəxsə görə dəyişməsində şəxs sonluqlarında variantlılıq. Feilin əmr şəklində variantlılıq təqdim edən şəxslər. Feilin əmr şəklinin II şəxs təkində şəkilçili və şəkilçisiz formalar. Feilin əmr şəklinin ifadəsində semantik çalarlar. Feilin əmr şəklinin I şəxs cəmində -q, -k, şəkilçi morfemlərinin sabitləşmə tarixi. Feilin əmr şəklində «a+gör» forması. Feilin *xəbər şəkli* və onun yaradıcısı olan morfoloji göstəricilər. Yaranma düsturu. Feilin xəbər şəklinə məxsus şəkilçi morfemlərin mövcudluğu ətrafında fikir və mülahizələr. Xəbər şəklinə istinadən şəxs şəkilçilərinin etimologiyası. Şəxs şəkilçiləri və şəxs əvəzlilikləri arasında əlaqə. Əvəzliyin hər üç şəxsdə qrammatikləşərək şəxs sonluğu yerində işlənməsi. Ol əvəzliyinin şəxs sonluğu kimi qeydə alınması. Orxon-Yenisey abidələri ilə müqayisə. Xəbər şəklinin iş, hal, hərəkətin icra zamanına görə müəyyənlişməsi. Keçmiş zaman və növləri. Nəqli keçmiş zaman və onun morfoloji göstəriciləri. Variantlılıqda intensivlik nümayiş etdirən şəkilçi morfem. Arxaikləşmiş *-ib*⁴ variantı və onun müasir Azərbaycan dilindəki işlənmə yeri. *-mı*⁴ şəkilçisinin müasir Azərbaycan dilində normativlik qazanmasının əsas səbəbləri. Şühudi keçmiş zaman əlamətinin tarixi sabitliyi və bu sabitliyin müasir Azərbaycan ədəbi dilində də qorunması. İndiki zaman və onun tarixi göstəriciləri. Feilin indiki zamanında şəkilçi variantlılığı. Müasir dillə müqayisədə ədəbi dil norması səviyyəsinə qalxan və arxaikləşən morfoloji göstəricilər. Arxaikləşənlərin Azərbaycan dili dialektlərindəki tarixi izi. Feilin gələcək zamanında şəkilçi variantlılığı və onların diferensasiya tarixi. *-ğay* suffiksinin

gələcək zamana aidliyi ilə bağlı fikir və mülahizələr. Qeyri-qəti gələcəyin inkar formasında qeydə alınan səs keçidləri. İnkər formasının ifadəçisi olan şəkilçi morfemlər ətrafında mövcud fikir ayrılıqları.

24. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi

Azərbaycan dilinin digər oğuz dilləri ilə uyğun və fərqli xüsusiyyətlərinin dialektlərlə bağlılığı. Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi (üzvlənməsi) üçün xarakterik olan əsas məhəlli vahidlər: ləhcələr, şivələrin qrupları.

Azərbaycan dilinin ləhcələri. Şimal-şərq ləhcəsi. Qərb ləhcəsi. Cənub ləhcəsi. Ləhcələrin yayılma ərazisi. Şimal-qərb şivələri qrupu. Ləhcələrin və şimal-qərb şivələri qrupunun əsas xüsusiyyətləri. Şimal-şərq, qərb və cənub ləhcələrinin şivə qrupları. Keçid (aralıq) şivələr.

25. Azərbaycan dilinin dialektlərinə xas olan samitlər

Dialektlərə xas olan samitlər. Nəfəsli samitlər. Samitlər sistemində özünü göstərən fonetik hadisələr: karlaşma, cingiltiriləşmə, kipləşmə, novlaşma, affrikatlaşma, bəsitləşmə (deaffrikatlaşma), qeyri-palatallıq. Kar samitlərin daha çox işləndiyi şivələr. Cingiltili samitlərin inkişaf etdiyi şivələr. Sözü mütəlif mövqelərində samitlərin dəyişməsi.

26. Azərbaycan dilinin dialektlərində indiki zamanın ifadə formaları

Oğuz tipli indiki zaman şəkilçiləri. Qıpçaq tipli indiki zaman formaları

27. Azərbaycan dilinin dialektlərində qədim türk sözləri

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında mütəlif tarixi dövrlərlə bağlı sözlər

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dialektologiyasına giriş. Metodik göstəriş. Tərtib edəni E. İ. Əzizov. Bakı, 1993, 53 s.
2. Azərbaycan dialektologiyasına dair mühazirələr. Metodik vəsait. Tərtib edəni M.Ə. Məmmədli. Bakı, 2011, 102 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı: ADPI, 1959, 158 s.
4. Əzizov E. İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 2016, 347 s.
5. Əzizov E. Qədim və müasir türk dilləri haqqında // Heydər Əliyev və Azərbaycan filologiyası. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003, s. 201-210.
6. Əzizov E. Çuvaş dili haqqında // Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., 2006, № 2, s. 38-43.
7. Əzizov E. Vilhelm Tomsen və qədim türk yazısı abidələrinin öyrənilməsi // Bakı Universitetinin xəbərləri, hum. elm. ser., 2013, № 2, s. 5-11.
8. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II h. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
10. Hacıyev T. İ. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı: Elm, 2017, 496 s.
11. Hacıyev T.İ. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı: Elm, 2017, 448 s.
12. Hacıyev T.İ. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı, 2013, 246 s.
13. Hacıyev T.İ. «Dədə Qorqud kitabı»: Tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 344 s.
14. Hacıyev T.İ. Füzuli: Dil sənətkarlığı. Bakı: Gənclik, 1994, 72 s.

15. 1926-cı il Bakı türkoloji qurultayı (tərcüməçilər K.Nərimanoğlu və F.Ağakişiyevdir). Bakı: Çınar-çap, 2006 , 570 s.
16. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II c. Bakı, 2010, 399 s.
17. Xəlilov B.Ə. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006, 384 s.
18. Qədim türk abidələrinin sözlüyü (tərtibçilər N.M.Xudiyev və Ə.A.Quliyevdir). Bakı: API nəşri, 1992, 126 s.
19. Qıpçaq M.D. Türk əlifbaları (soqd, manixey əlifbası və passe-pa yazısı). Bakı: MBM, 2012, 36 s.
20. Qıpçaq M.D. Türk say sistemi. Bakı: Yazıçı, 1996, 132 s.
21. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I h. Bakı: Elm, 2001, 128 s.
22. Quliyev Ə.A. Qədim türk onomastik sözlüyü. Bakı: Elm, 1999, 124 s.
23. Qumilyev L. N. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993 536 s.
24. Məhərrəmov A. M. Qədim türk runik yazılı abidələr. Bakı: API nəşri, 1967, 39 s.
25. Məmmədov Y.Ə. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I h. Bakı: API nəşri, 1979, 114 s.
26. Məmmədov Y.Ə. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. II h. Bakı: API nəşri 1981, 108 s.
27. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası.II hissə, Morfo logiya. Bakı, 1986, 133 s.
28. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili.I-II hissələr.bakı, 2006.I hissə,647 s.; II hissə, 479 s.
29. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri.4 cildə.I-II cildlər Göytürk yazısı abidələri. Bakı, 2009; I cild, 567 s.; II cild, 463 s.

30. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. III-IV cildlər Qədim uyğur yazısı abidələri. Bakı, 2010; IIIc., 663 s.; IV c., 489 s.
31. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1965, 267 s.
32. Rüstəmov R.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb. SSR EA nəşri, 1965, 319 s.
33. Rüstəмова T.Z. Fars və Azərbaycan dillərinin müqayisəli qrammatikası. Tehran, 1998, 294 s.
34. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası (Tərcüməçi T.İ. Hacıyevdir). Bakı: Səda, 2002, 380 s.
35. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 1992, 408 s.
36. Şahbazova Z.Ə. Azərbaycan dilində əvəzliliklərin morfolojiyası. I h. Bakı: «ULU» İKF, 2007, 172 s.
37. Şahbazova Z. Ə. Azərbaycan dilində əvəzliliklərin sintaksisi. II h. Bakı: «ULU» İKF, 2007, 180 s.
38. Şirəliyev M. Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 2008, 415 s.
39. Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: API nəşri, 1976, 198 s.
40. Şükürov Ə.C. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (köməkçi nitq hissələri). Bakı, 1981.
41. Talat T.M. Orhon yazıtları. 4. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 200+11 s.
42. Tanrıverdi Ə.V. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxs adları. Bakı: Nurlan, 2009, 442 s.
43. Türk dillərinin səs quruluşu. Metodik göstəriş. Tərtib edəni M. Qıpçaq. Bakı, 2005, 30 s.
44. Vəliyev İ.D. Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində keçmiş zamanın ifadə formaları. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 213 s.
45. Vəliyev S.İ. Türk dillərində sadə cümlə. Bakı: Elm, 2005, 340 s.

46. Vəliyeva G. Q. Azərbaycan dialektologiyası. Metodik vəsait. Bakı, 2003, 76 s.
47. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984, 150 s.
48. Zeynalov F. Qədim türk yazılı abidələri (orta türk dövrü), Bakı, 1980, 96 s.
49. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 345 s.
50. Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1971.
51. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi. I hissə. Bakı: «MBM» nəşriyyatı, 2008, 254 s.
52. Ахметов М.А. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников (в сравнительном плане в современном башкирском языке). Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1978, 131 с.
53. Айдаров Г.В. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата: Наука, 1971, 380 с.
54. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Изд. 2-е. М.: Высшая школа, 1969, 384 с.
55. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959, 220 с.
56. Васильев Д.Д. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л.: Наука, 1983, 126 с.
57. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, 676 с.
58. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М.: Наука, 1964, 214 с.
59. Кондратьев В.Г. Грамматические строй языка памятников древнетюркской письменности, (VIII-XI вв.). Л.: Изд-во ЛГУ, 1981, 191 с.
60. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.), Л., 1980, 256 с.

61. Касевич В. В. Семантика, синтаксис, морфология. М.: Наука, 1988, 309 с.
62. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956, 569 с.
63. Кононов А.Н. О фузии в тюркских языках / «Структура в история тюркских языков». - М.: Наука, 1971, с.108-120
64. Кононов А.Н. Происхождение прошедшего категорического времени в тюркских языков // Тюркологический сборник. М.-Л.,1951, с.112-119
65. Кононов А.Н. Показатели собирательности - множественности в тюркских языках. Ленинград: Наука,1969, 32 с.
66. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952,118 с.
67. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии Киргизии. М.-Л., 1959, 112 с.
68. Махмутов А.М. Как возник древнетюркский алфавит // Исследования по тюркологии. Алма-ата, 1969, с.31-37
69. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюл Тегина. СПб., 1899, 144 с.
70. Насилов В.М. Древнеуйгурский язык, М., 1963, 122 с.
71. Насилов В.М. Язык орхон-енисейских памятников, М.: Изд-во восточной литературы, 1960, 88 с.
72. Тугушева Л.Ю. Фрагменты уйгурской версии биографии Сюань- Цзана. М.: Наука, 1980, 179 с.
73. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, Л.: Наука, 1970, 204 с.
74. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1962, 271 с.

75. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л.: Изд-во АН ССР, 1961, 201 с.

76. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград: Наука, 1981, 184 с.

77. Ямпольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. Ученые записки (серия язык и литература) АГУ, 1966, №2, 62-64